

Дмитро Лобода

*асистент кафедри всесвітньої історії та методики
викладання історії Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка
студентка Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(м. Полтава, Україна)*

ПРЕГУМАНІСТИЧНІ ВИТОКИ МОДЕЛЕЙ РЕНЕСАНСНОГО «ІДЕАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЯ» В ЄВРОПІ XII-XIII СТОЛІТЬ

Гуманізм та його людиноцентрична спадщина з моменту власного визрівання залишається чи не єдиною системоутворюючою ознакою Західної цивілізації, що збереглася до сьогодення в тій чи тій формі. Разом з найкращими здобутками європейського Ренесансу XIV – XVI століть він став контркультурою Середньовіччя, водночас будучи ретроспективою і результатом культурного успадкування традицій і цінностей Античності. Натомість, унікальність Відродження полягала в її найвному ескапізмі, пошуці людини і людяного в усьому: починаючи від природніх тем, і завершуючи темами суспільно-політичного життя. Так, виникли безліч теорій реформації доквілля, включно з підходами до формування людськи душ. Ідея підготовки всебічної і гармонійно розвинутої особистості стосувалася навіть перших осіб у державі: з'явилися чисельні образи «ідеальних правителів» та пропозиції щодо імплементації окресленого в життя засобами навчання і виховання. У той же час, представникам суспільно-політичної думки Ренесансу вдалося консолідувати античне із середньовічним, будуючи власні концепції на архетипах попередніх поколінь, які теж зверталися до одвічних проблем ідеалу керманіча.

Для аналізу потреби в «ідеальному правителі», його освіти і виховання необхідно звернутися до витоків власне концепції особи-керманіча. Річ у тім, що за феодальних соціально-економічних, суспільно-політичних інститутів мова не йшла про наділення однієї персони владними повноваженнями, що були б виключними. Феодалізм у деякій мірі економічно, в деякій позаекономічно (війни та інші форми примусу) створював рівні умови для еліт в утвердженні та імплементації власної юрисдикції. Фактично не існувало держави в її сьогоднішньому розумінні, рівно як і державної адміністрації. Розуміння того, що перша особа того чи іншого територіального утворення може бути першоджерелом влади, середньовічними мислителями прийшло не одразу.

З огляду на зазначене, метою нашої статті є узагальнення існуючих історичних відомостей про найвідоміших і найперших попередників гуманістів, а також про ідейно-політичні та юридичні витoki появи ренесансних моделей виховання «ідеального правителя».

Еволюція поглядів на владу почалась із юридичних, а не громадсько-культурних кіл. Фігура правителя (*principis*, або *princeps*) була об'єктом постійної уваги в середньовічній юриспруденції, що багато в чому зумовило її винятковість – правитель того чи того етнополітичного утворення (саме в розумінні сукупності декількох територіальних князівств, об'єднаних спільним етносом, мовною групою, історією або

інше) був абстрактним інститутом, що не був дієздатним в реальній дійсності. Фактично жоден правитель феодальної Європи до Відродження не мав необхідних повноважень і привілеїв, що доходили в первісному вигляді до середньовічних авторів – у вигляді юстиніанових моделей управління. Згідно з ними «державцем» був перш за все римський керманіч – для того часу це імператор Священної Римської імперії. Загальновідомим є той факт, що ранні глосатори XII століття (наприклад, Ірнерій) виражали підтримку германському імператорові, розвиваючи юридичну науку як запоруку майбутньої державності. Однак вони віддавали собі звіт, що де-факто він не був фігурою, подібною до персоналій «з манускриптів» римських імператорів доби «домінату» і мав би широкую владу [3**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 105].

«Державець» повинен розглядатися в руслі «загального права» (*jus commune*). По-перше, правитель був одним із небагатьох динамічних елементів *jus commune*, оскільки дозволяв в теорії й на практиці трансформувати систему загального права, пристосовувати її до реального розвитку суспільства. По-друге, правитель в силу власних виняткових характеристик знаходився на рівних із законами *jus commune* [3, с. 106].

Юристи свідомо виводили державця з юрисдикції *jus commune*, який ставав «відкритою» системою, здатною до змін. Функція правителя як динамічного елементу в системі *jus commune* підтверджується вже поступово сформованим переліком джерел, що використовувався вченими-юристами. Варто назвати Кодекс Юстиніана, відновлений із фрагментів різних манускриптів. До нього варто долучити також законодавство середньовічних імператорів. Відповідно до цього імператор вважався «живим» джерелом єдиної системи законодавства. Тому його і називали «одухотвореним законом на Землі» («*lex animata in terris*») [3, с. 106].

У схоластичній юриспруденції, часто ототожнюючи Папу імператорові, утвердилася точка зору, що закони не є назавжди закорбованою сукупністю норм-канонів, а центральне місце в їх продукуванні та тлумаченні належить Папі як державцю та його системі права.

Поступово складався перелік так званих «привілеїв правителя» («*privilegia principis*»). Перший із них належить перу глосатора Пілія (прибл. 1169 – прибл. 1207), де наголошувалося на праві керманіча «зробити раба вільним, вільновідпущеника вільно народженим і навіть багатія бідняком». Не останню роль в формулюванні привілеїв правителя зіграла так звана конституція Фрідріха I «Про регалії» (бл. 1158 р.). У ній були перераховані в основному «регалії» майнового характеру [3, с. 107].

Найважливішою з привілеїв правителя вважалося виняткове право «створювати, тлумачити і скасовувати закони». Як зазначав Ацо (прибл. 1150 – 1230), лише державець міг встановлювати «генеральну справедливість», тобто продукувати правові норми загального характеру. Такі глосатори, як Ацо і його учень Аккурцій (бл. 1184 – 1263), також визнавали і за іншими особами (магістратами) право видання законів, але лише спеціального характеру [3**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 108].

Наведене не передбачає абсолютизму чи іншої форми політичного ладу. Свобода правителя від загального права та інших законів визначалася його унікальним станом в «ідеальному» правопорядку і відсутністю санкцій за власні дії. Особа правителя залишалася елементом *jus commune* і діяла в рамках *jus commune*. Наприклад,

неодноразово оголошувалися недійсними імперські рескрипти, видані «всупереч праву». Вважалося, що правитель підкорює власну владу законам, оскільки його влада заснована на цих законах [3**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 108, 109].

Ацо и Аккурцій писали, що «римський народ» (*populus*) колись ніби передав свою владу імператорові «*lex regia*» («*lex de imperio*»): оскільки влада державця почалася із закону, правитель повинен відповідати закону та виконувати його. Будучи «живим законом на Землі», правитель керував не лише за допомогою сили і зброї, а й за допомогою законів: передбачалося, що він не стане порушувати закон як основу своєї влади. Тому він визначався підлеглим закону, нехай і не в силу необхідності, а в силу своєї волі [3**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 109].

У середньовічній правовій теорії не існувало чіткої межі між мораллю і правом. Можливість застосування примусових заходів до порушника не вважалася невід'ємною ознакою права. У середньовічній правовій та філософській думці примус був лише однією з функцій законів: недарма Аккурцій у глосах повторював античний вірш, за яким «добрі» люди не «грішать» не в силу «страху покарання», а в силу «любові до чеснот». У Фоми Аквінського в «Сумі теології» цей підхід буде виражений ще більш яскраво в вигляді розрізнення між «спрямовуючою» і «примусовою» силою закону: государ не пов'язаний примусом, але на нього діє «спрямовуюча сила» закону, якою він добровільно їй підпорядковується [3, с. 110; 4, с. 87].

Таким чином, відповідно до пропозиції Ацо, а пізніше закріплених в працях Бартоло де Сассоферрато (1313-1357) там, де існувала *universitas*, тобто фактична колективність та громадянська взаємовідповідальність, передача владних повноважень *jus commune* відбувалася за схемою, подібною до передачі *lex regia* на користь імператора в римську добу. Це говорить про те, що на початок Відродження склалося цілісне уявлення про витоки владних повноважень у керманичів територіально-політичних утворень різних рівнів і організації [5, с. 317].

Окрім правового плану, будівництво нових державних утворень мало автономну концептуальну основу завдяки відкриттю й поширенню Аристотелевої «Політики», чия мова допомогла заснувати нове «політичне мистецтво», здатне визначити характеристики інституцій і законів, а також сформувало новіші вимоги до правителів і регентів – гарантувати мир і єдність громадянській спільноті *civitas*. Тому, починаючи з 60-х років XII століття процвітав жанр, натхненний традицією «*Speculum principis*». Він оформився не в останню чергу завдяки Готфріді з Вітербо (бл. 1125 – бл. 1202), але насправді існував з глибокої давнини, втілюючись раз у раз у різних літературних формах. Зупинимося на його творчості детальніше [5, с. 317].

Готфрід з Вітербо був капеланом і нотаріусом при дворі Конрада III, Фрідріха I Барбаросса і Генріха VI, протягом багатьох десятиліть відомим представником швабського імператорського оточення, автором історичних збірок, що користувалися великою популярністю і широко тиражувалися, а також не менш значущими хроніками імперської політики. Народився в Вітербо близько 1125 року. Дата визначена, як і більша частина інформації про його життя, з автобіографічної згадки. У даному випадку в деяких рукописах «Пантеону» Готфрід пише, що на момент їх написання (1188-90 роки) йому 63 роки. Крім імперських дипломів, прямих документальних

джерел, що стосуються Готфріда насправді дуже мало, а точна реконструкція його біографії дуже проблематична [1].

У документі, датованому 1169 роком, вказані імена двох членів його сім'ї: в цьому році Готфрід разом зі своїм братом Гварнері і сином останнього Рамберто отримав палац від Фрідріха Барбаросса, який він сам раніше звів у Вітербо. Ці імена, разом з тим, що час-від-часу в своїх текстах Готфрід використовував, кажучи про німців, вираз «gens mea», або «наш» може говорити про те, що за походженням він був німцем [1].

Готфрід згадував про навчання в Німеччині (Бамберг) за часів правління імператора Лотара, тобто не пізніше 1137 року. Досить імовірно, що він в дитячому віці був переданий до імператорського двору з нагоди перебування імператора в Вітербо в 1133 році: це, очевидно, означає високе походження. Більш того, є підстави вважати, що навчання Готфріда включало майже двадцять років між його переводом в Бамберг і його появою при дворі Фрідріха Барбаросса, перервою якому могло бути перебування в Італії. Дозволяють говорити про це деякі типово італійські лексичні та орфографічні варіації, а також певні характеристики його теологічної і філософської культури, які вступають в протиріччя з домінуючим традиціоналізмом німецької школи [1].

У будь-якому випадку, є підстави вважати, що входження Готфріда в судову кліку сходить до епохи правління Конрада III. Спочатку він виконував функцію капелана, а пізніше – нотаріуса. Озираючись назад, він все ще кілька разів посилався на принаймні сорок років активного перебування при імператорському дворі. Рідше він згадував різні обставини, при яких він був викликаний для складання документів і участі у важливих дипломатичних місіях (двічі на Сицилії, кілька разів у Франції, тричі в Провансі) [1].

Уже при службі з Фрідріхом Барбаросса кар'єра Готфріда зробила якісний стрибок і набула гідної ваги. Однак варто також наголосити, що в кінці кінців досвід роботи при імператорських дворах Готфріду не дав таких блискучих результатів, якщо врахувати, що в ті ж роки інші імператорські капелани в результаті отримували єпископські митри. У березні 1153 року він підписав так званий Константський договір між Папою Євгенієм III та імператором, а також подальше продовження цього ж договору з Адріаном IV [1].

У 80-і рр. XII століття Готфрід написав більшу частину власних творів. Його праці подані у вигляді циклу хронологічно розташованих подій і описів, майже всі з яких відносяться до всесвітньої історії від «створення світу» до приблизно 1185 року [1].

Датується 1183 роком «*Speculum regum*», або «*Kaiserspiegel*», присвячений Генріху VI. Так само в ті роки з'явився «*Denominatio regnorum imperio subiectorum*», який вважається окремим розділом «*Speculum*», що належать до періоду правління Фрідріха Барбаросси. У 1185 році була завершена перша книга цього твору – збірка прози і віршів, яка пізніше була опублікована під назвою «*Memoria seculorum*» (або «*Liber memorialis*»), також присвячена Генріху VI (в іншому рукописі пізніше повторно присвячена Папі Григорію VIII) [1].

Весь цей матеріал (більше 40 рукописів) пізніше був перероблений і переписаний Готфрідом під назвою «*Пантеон*». Це свого роду універсальна історія від

витоків світу до 1185 року, натхненна дидактичними і навіть політичними цілями (наприклад, продемонструвати перевагу монархії) [1].

Саме в цьому трактаті чи не вперше оновлений канон чеснот – філантропія, благочестя, помірність, справедливість, любов до істини – стояли поруч із класичним платонівським переліком чеснот: мудрістю, мужністю, помірністю та справедливістю. Підданий-хроніст «блискучої величі» державця ставить себе поруч в якості радника для нього та його нащадків. Така ж особливість простежується серед інших мислителів, зокрема Іоанна із Солсбері (1110 – 1180) та Егідія Римського (бл. 1274 – 1316) [1].

Апогеєм і останнім подихом прегуманістичної традиції, перехідною ланкою стала творчість вже названого нами Фоми Аквінського (1225-1274). У низці трактатів серії «зерцал правителів» також гідний уваги невеличкий текст «*De regimine principum*». Як ми вже зазначали, подібного роду настанови склали важливу частину політичної культури Західної Європи вже з часів так званих «варварських» королівств, і з цієї точки зору трактат Аквінатора прекрасно вписувався в традицію, будучи її органічною частиною. З іншого боку, були і кілька важливих нюансів, що відрізняють цей текст від попередніх творів того ж жанру [4, с. 87, 88].

По-перше, Аквінат не просто оновив, але докорінно змінив апарат, за допомогою якого аналізувалися звичні проблеми королівської влади. На відміну від попередніх «зерцал», побудованих на ретельній екзегезі Святого Письма, Фома вибудував власний текст, взявши за основу насамперед аристотелевську теорію політики. Зрозуміло, і Старим, і Новим Заповітом він володів вільно, і матеріал, представлений в Біблії, в повній мірі знайшов своє відображення в його трактаті. Однак навіть звичні біблійні аргументи, розглянуті в світлі Аристотелевої логіки, вже виглядали по-іншому [4, с. 88].

Сконцентрувавши свою увагу перш за все на проблемі тиранії та її відмінності від праведного королівського правління, Аквінат, по суті, підсумував усі ті спостереження, які вже були викладені ним у кількох попередніх творах. На відміну, наприклад, від однойменного трактату Егідія Римського, в роздумах Фоми Аквінського ще не було ані слова про те, як слід виховувати короля, як йому одягатися, що і скільки пити тощо. Там зовсім немає повсякденних рекомендацій правителю. Це, скоріше, не повчання королю, а роздуми про суть і форми королівської влади. Можливо, саме ця особливість стала причиною відносно невеликої популярності трактату «Про правління князів» в Середні віки. Наприклад, згаданий вище однойменний трактат Егідія Римського, незважаючи на його величезний розмір, був набагато поширеніший і майже одразу після написання переведений на кілька європейських мов. Трактат же Фоми зберігся в 10 основних рукописах і цитувався середньовічними авторами досить рідко [4, с. 88, 89].

У руслі прегуманістичних витоків цінним може бути аналіз філологічного матеріалу, а точніше – семантичної складової. Тематична специфіка трактату зумовила особливості термінології, пов'язаної з управлінням. Особливе місце, як це видно навіть з назви, займає в ньому фігура *principes'a*. Зауважимо, що потрібно обережно ставитися до пошуку українського відповідника до цього слова – «*державець*». По-перше, *princeps* має на увазі відносини першості (цим словом в Римі називали першого сенатора), в той час як «*державець*» передбачає відносини панування. Власне кажучи,

етимологічно і змістовно словом «державець» може бути переведено лише латинське *dominus*. По-друге, там, де є «державець», мається на увазі наявність держави в розумінні цього слова, властивому модерній добі, тоді як зв'язку між *princeps*'ом і державою системно не існувало [4, с. 91; 2, с. 223, 224].

По-друге, феодалізм як тип суспільних відносин абсолютно протилежний будь-якій державі. Там, де є феодалізм, де панує правовий і політичний плюралізм, де немає єдиної влади, єдиного правового простору, держави не існує. По-третє, поняття «державець» уособлює абсолютну, повну і неподільну владу. Судячи з аналізу поглядів Фоми Аквінського в даному творі для нього було неприйнятним необмежене, абсолютне правління світського владики [4, с. 91, 92; 2, с. 225, 226].

Princeps вимагає іншого перекладу. Науковці Марей О. та Галєєв Т. запропонували в якості основного еквівалента (російською) для цього поняття використовувати слово «князь», розуміючи під цим не володаря, а людину, що володіє певною владою і доступом до управління. Другим варіантом перекладу латинського *princeps* може слугувати звичайне «правитель». У той же час, відповідниками йому є латинське *rector*, а однокорінному до нього слову «правлячий» – латинські *regens* і *presidens* [4, с. 92; 2, с. 226, 227].

Отже, саме таке тлумачення центрального терміну, яким послуговувалися гуманісти та їх попередники також визначило змістові характеристики моделі «ідеального правителя» – позбавленого «тиранічних збочень» і такого, що послуговувався у власній діяльності Святими Заповідями, законом, морально-етичними особливостями, добросовістю тощо.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що моделі «ідеального правителя» доби європейського Ренесансу XIV – XVI століть не виникли «на порожньому місці». Їм передували чисельні «зеркала правителів» попередніх століть, у той час як першим автором, що застосовував дидактичний стиль викладу власних поглядів став Готфрід із Вітербо. Натомість, у XII – XIII століттях сформувалося чітке розуміння фігури керманіча, що виразилося через формулу передачі виконавчих і законотворчих повноважень так званим *princepsam*, – не одноосібним абсолютним володарям, а «першим серед рівних» на римський манер від середньовічної міської комуни. Власне тому некоректним вважається поширений переклад даного терміну – «державець». Першим прегуманістом в даній царині справедливо вважати Фому Аквінського, який відкрито виступив проти «тиранічних збочень» та за утвердження політичних традицій, сугулосних римським доби принципату. Такі різнохарактерні ознаки формулювання образу «ідеальної держави та її правителя» пізніше успадкуються гуманістами і будуть розвинуті упродовж XIV – XVI століть.

Список використаних джерел

1. Varanini di Gian Maria. Goffredo da Viterbo. *Dizionario Biografico degli Italiani*. 2001. Vol. 57. URL: [https://www.treccani.it/enciclopedia/goffredo-da-viterbo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/goffredo-da-viterbo_(Dizionario-Biografico)) (дата звернення: 16.09.2020)
2. Галєєв Т. И. Семантические преобразования слов *господарь* и *государь* и их дериватов в русском литературном языке. *Политическая лингвистика*. 2014. №4 (50). С. 223-230.

3. Котляр И. А. Государь как институт европейского средневекового *jus commune*. *Вестник московского университета*. Сер. 11. Право. 2011. №4. С. 105-112.

4. Марей А. Фома Аквинский и европейская традиция трактатов о правлении. *Социологическое обозрение*. 2016. Т. 15. №2. С. 87-95.

5. Сімончіні С. Політика при дворі та ідеальний правитель: різні бачення влади до Макіавеллі. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Експедиції. Торгівля. Утонії* / за ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2020. С. 317-321.

Олександр Лук'яненко

магістрант кафедри романо-германської філології

Полтавського національного педагогічного

університету імені В. Г.Короленка

(науковий керівник – Б. В. Стороха)

(м. Полтава, Україна)

ВИВЧЕННЯ ПОЕТИКИ БУДЕННОГО У ТВОРАХ НАТАШІ ТРЕТЕВЕЙ

Одним із способів маніфестації розуміння дійсності є его-документи та продукти творчості людини. Особливо гостро суперечність загального та індивідуального повсякдення втілюється у літературі, глибоко емоційній, інтимній, первинно не розрахованій на масово читача. Такими є вірші поетки-лауреатки США Наташі Третевей, які упевнено можна вважати концентратом історичної пам'яті.

В українському літературному дискурсі робота поетки залишаються невивченими. Немає перекладу її праць українською мовою. Аналіз GoogleAcademia, Academia.edu та бази даних академічних текстів РІНЦ показав, що питання їхньої діяльності не було відображено у пострадянській літературній критиці. Зокрема, РІНЦ має лише одну публікацію доцента А. Гайдаш, ім'я якої існує у контексті вивчення творчості афро-американського поета Р. Хайдена. Тільки одна наукова робота студентів Google Academia (за винятком нашої публікації) згадує Третевей під час вивчення американського літературного процесу, відомого як Рух Чорного Мистецтва. База даних Academia.edu-N. Не надає доступу до українських чи російських джерел для роботи Третевей. Крім того, Google надає лише до 200 відповідей на запити імен авторів кирилицею. З них наукові праці представлені лише нашими дослідженнями. Інші включають згадки про імена поетів та публікації новинних сайтів під час висвітлення афроамериканських студій.

Серед головних завдань вивчення творчості Н. Тетевей наразі має бути аналіз наявної джерельної бази та основоположної літератури з цього питання, опис основних віх становлення Наташі Третевей як поетеси та визначення деталей її професійного становлення, окреслення культурного, історичного та філософського контекстів її творчості на основі аналізу змісту поетичних збірок,